

“The Reflection of Shi‘a Discourse in the Depiction of the Battle with the Dragon in Lithographed Religious Books of the Qajar Era”

^{1*}Marzieh Toraji

1-Department of Graphic Design, faculty Architecture and Art, University of Guilan, Rasht, Iran

Received: 2026/02/20 Received in revised form: 2026/05/10 Accepted: 2026/07/21

Published: 2027/07/??

Abstract

The dragon motif is among the oldest visual elements in Iranian culture and art, appearing in diverse forms across various schools of Persian painting. During the Qajar period, particularly under the reign of Fath-Ali Shah, the reinforcement of neo-classicist tendencies, the revival of heroic traditions, and a growing devotion to Shi‘a Imams led to a fusion of national epic themes with Shi‘a beliefs. This study addresses the following questions: How is the dragon and the dragon-slaying hero depicted in Qajar lithographed books? And how did the fusion of neo-classicist sentiments and Shi‘a beliefs influence the representation of the dragon-slaying theme in these lithographed works? The purpose of the research is to explain how the epic meaning of the dragon-slaying narrative was transformed and to analyze the replacement of the mythic hero with a religious figure namely Imam ‘Ali (AS) in the illustrated scenes of lithographed books. This study employs a qualitative, descriptive-analytical approach based on library research. The findings indicate that, alongside neo-classicist tendencies, a strong Shi‘a orientation rooted in Iranian society since the Safavid period was present during the Qajar era. Consequently, the dragon-slaying scene, originally a mythological theme within the Iranian epic tradition, was reinterpreted as a symbol of Imam ‘Ali’s bravery and valor in his struggle against falsehood within the Shi‘a ideological framework.

Keywords: Shi‘a, dragon-slaying, lithographed books, Qajar era, Imam ‘Ali (AS)

Cite as: “The Reflection of Shi‘a Discourse in the Depiction of the Battle with the Dragon in Lithographed Religious Books of the Qajar Era”. Iranian History of Culture. 202?; (?):.

Owner and Publisher: University of Tabriz

Journal ISSN (online): 3060-8066

Access Type: Open Access

DOI: 10.22034/IHC.2026.71645.1160

*Corresponding Author: Assistant Professor, Graphic design Department, faculty Architecture and Art
Marziehtoraji@Guilan.ac.ir

Copyright ©The authors

Publisher: University of Tabriz

بازتاب گفتمان شیعه در تصویر نبرد با اژدها در تصاویر کتب مذهبی چاپ سنگی دوره قاجار

مرضیه تراجی^{*}

۱. گروه ارتباط تصویری، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه گیلان، رشت، ایران

دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۰۱ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۲۰ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۳۰ انتشار: ۱۴۰۹/۰۹/۰۹

چکیده

نقش‌مایه اژدها از کهن‌ترین عناصر تصویری در فرهنگ و هنر ایران است که در مکاتب نگارگری ایرانی با سبک و سیاقی متنوع تجلی یافته است. پژوهش حاضر با هدف بررسی نقش‌مایه اژدها و نبرد اژدها در نسخه‌های مصور چاپ سنگی دوره قاجار است. در دوره قاجار و همزمان با عصر سلطنت فتحعلیشاه تقویت گفتمان باستان‌گرایی و توجه به سنت‌های پهلوانی و همچنین علاقه به امامان شیعه، آمیختگی میان حماسه ملی و باورهای شیعی شکل گرفت. پژوهش حاضر به این پرسش‌ها پاسخ می‌دهد: نقش‌مایه اژدها و نبرد اژدها با قهرمان در کتاب‌های چاپ سنگی قاجار چگونه است؟ آمیختگی باستان‌گرایی و باورهای شیعی در دوره قاجار چه تأثیری در ترسیم موضوع نبرد با اژدها در کتب چاپ سنگی نهاده است؟ هدف پژوهش، تبیین چگونگی آمیختگی معنای حماسی نبرد با اژدها و تحلیل جایگزینی قهرمان مذهبی حضرت علی (ع) در صحنه‌های مصور کتب چاپ سنگی است. این پژوهش با رویکرد کیفی و به شیوه توصیفی - تحلیلی و براساس مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که در دوره قاجار در کنار باستان‌گرایی نوعی همگرایی و باورهای شیعی وجود داشت که از سلسله صفویه در بطن جامعه ایرانی شکل گرفته بود. بنابراین؛ نبرد با اژدها که در تاریخ حماسه ایران روایتی اسطوره‌ای بود به نمادی از شجاعت و رشادت حضرت علی (ع) در مبارزه با باطل در چارچوب شیعی بدل شد.

کلیدواژه‌ها: شیعه، نبرد با اژدها، کتب چاپ سنگی، قاجار، حضرت علی (ع)

نحوه ارجاع: مرضیه تراجی (۱۴۰۹). "بازتاب گفتمان شیعه در تصویر نبرد با اژدها در تصاویر کتب مذهبی چاپ سنگی دوره قاجار". تاریخ فرهنگ ایران. (ع).

صاحب امتیاز و ناشر: دانشگاه تبریز

شاپای الکترونیکی: ۸۰۶۶-۳۰۶۰

نوع دسترسی: آزاد

DOI: 10.22034/IHC.2026.71645.1160

Marziehtoraji@guilan.ac.ir

*: نویسنده مسئول: استادیار گروه ارتباط تصویری، دانشکده معماری و هنر، دانشگاه گیلان، رشت، ایران

Copyright ©The authors

Publisher: University of Tabriz

مقاله پژوهشی

مقدمه

دوره قاجار از منظر فرهنگی در ایران، به دوره گذار و تحوّل به سمت نوگرایی و تجدّد تعریف می‌شود. در دوره قاجار، دستگاه سیاسی کشور به تدریج با دگرگونی‌های جهان نو روبرو شد و نیاز به نوگرایی را بیش از گذشته احساس کرد. از یک سو پادشاهان قاجار میل به احیای شکوه تاریخی ایران در دوره باستان داشتند و از سوی دیگر سودای هم‌پا شدن با گفتمان پیشرفت اجتماعی اروپا در سر می‌پروراندند. در همین حال با آگاهی از گرایش مردم به مذهب شیعه که ریشه در دوران صفویه داشت و مشروعیت‌بخشی به سلسله خود، تحولات اجتماعی را با تکریم مذهب شیعه پیوند زدند. یکی از مهم‌ترین عرصه‌های نمود این تحولات، صنعت چاپ در ایران بود که با صنعت توسعه چاپ سنگی امکان تکثیر انواع ادبیات و مصورسازی در ایران مهیا شد. ادبیات مذهبی و حماسی از پررونق‌ترین نوع ادبیات در این دوره بود. کتاب‌های چاپ سنگی امکان بازنمایی ادبیات حماسی و مذهبی را فراهم آوردند و به تصویرگران اجازه دادند تا با استفاده از تکنیک‌های بصری، مضامین دینی و حماسی را در دسترس همگان قرار دهند. در میان نقوش به کار رفته در این کتاب‌ها تصویر اژدها که روزگاری عرصه مقابله پهلوانان اساطیری با این موجود بود به خوانشی تازه در کتاب‌های مذهبی تبدیل شد. در این نسخه‌ها، ساختار روایی نبرد پهلوان با اژدها تداوم یافت، با این تفاوت که قهرمان اسطوره‌ای جای خود را به حضرت علی (ع) داد و در برخی تصاویر، به جای تأکید بر کشتن اژدها، ایشان در هیئت رام‌کننده و مسلط بر اژدها بازنمایی شدند. این دگرگونی ماحصل دو جریان است: گرایش به باستان‌گرایی و احیای سنت حماسی، و دیگری تقویت گفتمان شیعی در ساختار سیاسی و اجتماعی و فرهنگی قاجار. بدین صورت اسطوره و مذهب همزمان در بستری مشترک تصویری تازه از قهرمان و جدال با شر را پدید آوردند. پژوهش حاضر در پی پاسخ‌گویی به سؤال‌های زیر است: نقش‌مایه اژدها در حال نبرد با قهرمان در کتاب‌های چاپ سنگی قاجار چگونه است؟ آمیختگی باستان‌گرایی و باورهای شیعی در دوره قاجار چه تأثیری در ترسیم موضوع نبرد با اژدها در کتب چاپ سنگی نهاده است؟ هدف پژوهش، تحلیل صحنه نبرد با اژدها و چگونگی بازتعریف آن از نماد شر به موجودی رام در مقابل حضرت علی (ع) براساس ادغام باستان‌گرایی و تکریم شیعه در دوره قاجار است. فرضیه پژوهش بر این امر استوار است که بازنمایی اژدها در نگاره‌های چاپ سنگی قاجار نمودی از پیوند مفاهیم خیر و شر در قالب شیعی است، که در آن قهرمان مذهبی جایگزین قهرمان حماسی می‌شود و مبارزه با اهریمن به مبارزه با باطل بازتفسیر می‌گردد.

پیشینه و روش تحقیق

پژوهش‌های متعدّدی درباره نقش‌مایه اژدها در حماسه و نگارگری و با ارتباط در فرهنگ و هنر ایران انجام شده است که از نظر محتوایی و زمان‌بندی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: شجری و عربشاهی (۱۴۰۰) در مقاله «تحلیل و بررسی نبرد با اژدها از اسطوره و حماسه تا شعر آیینی (با تأکید بر روایت کشتن اژدها در مهد توسط حضرت علی (ع))» به سیر تاریخی داستان اژدها در داستان‌های اساطیری توجه می‌کنند و سپس دلایل رشد چشمگیر آن در شعر آیینی را مورد واکاوی قرار می‌دهند و به این نتیجه می‌رسند که اژدها نماد دشمنان بیرونی (دشمنان دین) و درونی (نفس) است و قدسیان دینی توانسته‌اند بر این دشمن فائق شوند. نایب زاده و سامانیان (۱۳۹۴) در مقاله «اژدها در اسطوره‌ها و فرهنگ ایران و چین» به بررسی تطبیقی اژدها در اسطوره‌ها و باور عامیانه ایران و چین می‌پردازند و بر این باورند که در برخی اسطوره‌های ایران و چین، اژدها از ارکان و معنای یکسان برخوردار است و برخی دیگر ماهیتی متضاد را داراست. از جمله در فرهنگ ایران نماد

مقاله پژوهشی

اهریمن خشکسالی و در چین دور کننده ارواح خبیث و در چین اژدها یاری‌رسان انسان و در ایران نماد ضحاک و اهریمن است. عباس زاده و صادقی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «تقابل اژدها با جانوران دیگر در اساطیر ایران و جهان» ویژگی‌های بصری اژدها را در اساطیر جهان شرح می‌دهند و سپس بر جنبه اهریمنی و دیوخواهی اژدها تأکید می‌ورزند و سرانجام به این نتیجه می‌رسند که اژدها نه تنها با قهرمانان سر جنگ دارد بلکه نسبت به همه موجودات نیز رابطه خصمانه دارد و در تصاویر به جامانده از او دائماً در حال نبرد با سیمرغ و شیر است. ایزدی و فهیمی‌فر (۱۴۰۳) در مقاله‌ای با عنوان «مقام حضرت علی(ع) در تصاویر کتب چاپ سنگی» به نقش و جایگاه حضرت علی(ع) در ادبیات عامه و باورهای مردم و بازتاب آن در هنر تصویرسازی چاپ سنگی پرداخته‌اند و در پایان تأکید می‌کنند که تلاش هنرمندان در جهت نمایش جلال و جبروت ایشان بوده و مضامین حماسی در این دوره اهمیت بیشتری یافته است. از دیگر مقالاتی که روند هنری دوره قاجار را بررسی کرده است، می‌توان به مقاله «مطالعه باستان‌گرایی در نگاره‌های نسخه چاپ سنگی شاهنامه امیربهداری» نوشته فلاحتی و دادور (۱۴۰۳) اشاره کرد. نویسندگان در این پژوهش، ضمن تبیین جهان‌بینی شاهان قاجار در احیای شکوه و قدرت سلسله‌های باستانی ایران، به تحلیل بصری جلوه‌های باستان‌گرایی در نگاره‌های این نسخه از شاهنامه می‌پردازند. نتیجه پژوهش آنان نشان می‌دهد که هدف از انتشار این نسخه، خشنود ساختن شاهی ناامید از تداوم سلطنت و نیز بازآفرینی مؤلفه‌ها و عناصر هنر ایران باستان بوده است. با این حال، در هیچ‌یک از پژوهش‌های یادشده به جایگزینی حضرت علی(ع) در نقش پهلوانی حماسی در نبرد با اژدهای اهریمن‌خو اشاره‌ای نشده است.

در پژوهش حاضر تلاش شده است با توجه به رویکرد باستان‌گرایی و مذهبی دوره قاجار تصویر امام علی در نبرد با اژدها با محوریت نبرد خیر و شر بررسی شود. پژوهش حاضر از نظر ماهیت کیفی و از حیث هدف بنیادین است که با رویکرد توصیفی - تحلیلی انجام شده است. گردآوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای و اسنادی صورت گرفته و منابع مورد استفاده شامل نسخه‌های چاپ سنگی قاجار (اسکندرنامه، رستم‌نامه، فارغنامه و اخبارنامه) و منابع اسطوره‌ای و پژوهش‌های اجتماعی و سیاسی قاجار است. در این پژوهش ۸ تصویر از کتاب‌های چاپ سنگی قاجار با تصویر نبرد با اژدها در راستای اهداف پژوهش انتخاب شده‌اند که بیشترین هماهنگی را با ویژگی‌های بصری و رویکرد پژوهش دارند.

بحث

اژدها در ادبیات و فرهنگ عامه

نبرد قهرمان با اژدها از جمله مضامین پرتکراری است که در داستان اساطیری و آیینی و عامیانه جهان به وفور به چشم می‌خورد. اژدها در تاریخ اساطیری جهان به جز چین، نماد نیروی شر و بازدارنده ابرها از باریدن است. در انواع روایات اساطیری و حماسی و پهلوانی مربوط به اژدها و نبرد با او، اژدها رباینده آب و باعث ایجاد خشکسالی و قحطی می‌شود (سرکارانی، ۱۳۷۱: ۲۳۸). اژدها در اوستا با عنوان «اژدی‌هاک» مخلوقی اهریمنی و دیوسیرت است (پوردادوود، ۱۳۶۷: ۱۸۸). اژدها در روایات ایرانی به شکل موجودی دوزخ دهن، دودافکن، دژم خوی و زهرافشان با موهای پریشان و زبانی تلخ و سیاه، چشمانی پر خون و با بانگی مهیب و تنی پر پیشیز و دندان شاخ مانند و دُم گره‌وار توصیف شده است (آیدنلو، ۱۳۹۰: ۷۳۲). در اساطیر ایرانی پس از آن‌که اهریمن سه هزار سال از بیم کیومرث یارای مخالفت با اورمزد را نداشت، به تحریک «جهی» دیو مؤنث بر اورمزد شوریده و چون اژدهایی از زمین برآمد و با تمامی لشکر دیوان به پیکار نور رفت (یاحقی، ۱۳۸۶: ۱۰۶). از

مقاله پژوهشی

دیرباز در فرهنگ ایرانی، اژدها نیروی اهریمنی محسوب می‌شود و پهلوانان اژدها را مانعی در برابر حصول اندیشه‌های ایزدی دانسته‌اند و همیشه برای پیروزی بر اژدها از ایزدان پاک مدد می‌جویند (کویاجی، ۱۳۷۸: ۱۳۱).

اژدها گشی و نبرد با اژدها

اژدها در فارسی به صورت «آژدر» و «آژدرها» و در عربی «تعبان» به کار می‌رود و جانوری اساطیری است به شکل سوسمار عظیم و دارای دو بال مانند که آتش از دهان می‌افکند و پاس گنج‌های زیرزمینی می‌داشته است. در یشت نوزدهم اوستا، یکی از اعمال قهرمانی گرشاسب، کشتن اژدها سرور یا شاخ‌دار اشاره شده است (طاهری، ۱۳۸۸: ۸). جنگ با اژدها از داستان‌های رایج و همه‌جاگیر است. در شاهنامه غیر از ضحاک، از چندین اژدها یاد شده است که اغلب آن‌ها در جنگ با پهلوانان کشته می‌شوند از جمله اژدهای کشف رود، اژدهای کوه سقیا، اژدهای هفت‌خان اسفندیار (یاحقی، ۱۳۸۶: ۱۰۸). آپوش، اژدهای خشکسالی، تباہ کننده زندگی است. در مقابل تیشتر، ستاره تابان و شکوهمند، نخستین ستاره و اصل همه آب‌ها و سرچشمه باران و باروری است (هینلز، ۱۳۷۵: ۳۷).

بر پایه ادبیات اوستایی، دیو اژدهاوش آپوش، باران آسمانی را از بارش باز می‌دارد. آپوش، اژدهای سهمناکی است که خانه در میان آسمان دارد و دیو بازدارنده باروری زاینده‌گی و فراوانی است (صادقی و ورزقانی ۱۳۸۴: ۴۶۲). تیشتر و آپوش جزء کهن‌ترین روایات اژدهاکشی در ایران و مؤید این نکته است که دیوان اژدهاوش در نبرد با باران و به وجود آورنده خشکسالی هستند. اژی دهاک (اژی دهاکه / ضحاک) چهره اهریمنی دیگری است که در زندگی سراسر اسطوره‌ای خویش، دائماً در نبرد با ایزدان و پهلوانانی چون فریدون و گرشاسب است. افسانه دهاک آمیزه‌ای است از اساطیر و تاریخ و از این رو، در خاطر آدمیان موقعیت ویژه‌ای پیدا کرده است (کویاجی، ۱۳۷۸: ۱۷۱).

در ایران باستان، مانند دیگر تمدن‌های کهن (مصر، بابل، چین و هندوستان) افسانه‌های بدیعی درباره اژدها وجود داشته است. آیین نبرد میان آهی^۱ با ورتیره^۲ با ایندیره^۳ به نحو وسیعی، در میان اقوام هند و ایرانی رایج بوده است، اما در حالی که در سرزمین‌هایی چون هندوستان و بابل، اژدها نماد خشکسالی و تاریکی و سیل‌های ویرانگر بود، در ایران مظهر شرارت‌ها و رذیلت‌های اخلاقی به شمار می‌رفت. در میان دیوانی که نام آن‌ها در اردیبهشت یشت آمده، به اژدهازادگان اهمیت ویژه‌ای داده شده است. در اوستا اساطیر فراوانی درباره اژدها وجود دارد که به آسانی توانسته‌اند آن را به یک شخصیت تاریخی که مورد تنفر بوده و نامی همانند اژی دهاک داشته است، نسبت دهند (رستگار فسایی، ۱۳۸۸: ۵۹). در بُندهِش نیز از آتشی به نام وژشت^۴ نام برده می‌شود که جایگاه او در ابرها است. ریختن خون آن‌ها و رهایی آب‌ها بعد از کشته شدن اژدهاکش نیز تعبیری از باریدن باران از ابرها است. با نگرشی ژرف به روایت‌ها و سیر اساطیر نیز همواره آتش را مقابل اژدها (سرما) است. فردوسی در شاهنامه به صورتی نمادین، این مهم را مطرح می‌کند؛ هوشنگ بعد از پرتاب سنگ به سوی ماه سیاه، فروغی را که در اثر برخورد دو سنگ می‌بیند، همان آتش است و مار که همان سرما است، اگرچه فرار می‌کند و از بین نمی‌رود، راه مبارزه با

۱. Ahī

۲. Vārtīrah

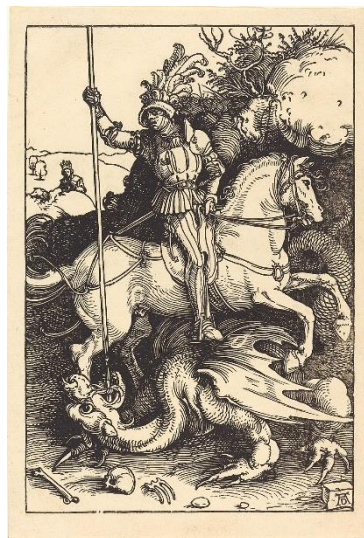
۳. Indrā

۴. Vāzāsht

مقاله پژوهشی

آن به دست می‌آید. در زامیاد یشت نیز ستیز میان آتر (آتش) و غول اژی دهاک آمده است که باز کنایه از مبارزه آتش و سرما است (فخاریان، ۱۳۸۲: ۱۲۰).

در افسانه‌های مسیحی، سنت جورج، قدیسی است که اژدها را می‌کشد (تصویر ۱) تا شاهزاده خانمی را نجات دهد (URL1). چارلز کلرمنت ژانو^۱ محقق متون باستانی معتقد است که ریشه این افسانه از نبرد نور و تاریکی و اساطیر بین‌النهرین آمده است و به جنگ «تیامات»^۲ و «مردوک»^۳ مرتبط است و پس از ظهور مسیحیت به نمادسازی در مسیحیت تبدیل شد (Ganne au, 2020: 7). داستان «قدیس جرج و اژدها» یکی از مشهورترین افسانه‌های مسیحی است. طبق روایت رایج که در کتاب (افسانه زرین) گردآوری شده، شهری گرفتار اژدهایی هولناک می‌شود. مردم برای آرام کردن اژدها، هر روز قربانی می‌دهند. (جرج قدیس)، سوار بر اسب سپید، با نیزه به نبرد اژدها می‌رود و آن را شکست می‌دهد. این پیروزی نماد ایمان بر شر تلقی می‌شود (کانوی، ۱۳۹۰: ۳۶).

تصویر ۱: جرج قدیس و اژدها، آبرشت دورر (URL3)

اسطوره اژدهاکشی، محتوای دینی و آیینی دارد و اغلب با رویدادهای کیهانی یا معجزات همراه است. در اساطیر و حماسه‌های ایرانی، همواره پهلوان ایزدی، اژدهایی را می‌کشد و آن‌چه را که در بند اوست می‌رهاند (توسل پناهی، ۱۳۹۱: ۱۴۷). در شاهنامه اژدها اغلب در مقام دشمن ظاهر می‌شود؛ موجودی که قهرمان با غلبه بر آن مشروعیت و شجاعت خود را اثبات می‌کند. سام، فرامرز، برزو، گرشاسب، نریمان از قهرمانان تاریخ حماسی به شمار می‌آیند و در زمره اژدهاکشان قرار می‌گیرند. برخی از آنان بر پایه باورهای اوستا، از فره ایزدی و برخی دیگر شایستگی جدال با اژدها را داشتند.

¹ . Charles Clarmont Ganne au

² . Tiamat

³ . Marduk

مقاله پژوهشی

اژدها کُشی در روایات مذهبی

در قرآن، مفهوم اژدها بیش از هر چیز در قالب معجزه حضرت موسی و تبدیل عَصای او به موجودی خزنده آمده است. در سوره (طه/۲۰) عَصَا به «حِیَّه» (مار) تعبیر می‌شود. در سوره (نمل/۱۰) واژه «جان» به کار می‌رود که دلالت بر ماری جنبنده و چابک است و در سوره (شعراء/۳۲) به «تَعَبَانِ مَعِین» تعبیر می‌شود که به معنای ماری عظیم است. در متون روایی، روایت‌هایی درباره روبروایی حضرت علی (ع) با اژدها یا ماری عظیم‌الجثه نقل شده است. یکی از این روایات به دوران کودکی حضرت بازمی‌گردد که در آن، حضرت در حالی که نوزاد است، اژدهایی را که قصد آسیب رساندن دارد در مشت می‌فشارد و از پای درمی‌آورد (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۲۸۸).

حضرت علی (ع) با اژدهایی به نام «حِی» می‌جنگد و آن را با شمشیر از میان برمی‌دارد. در باور عامه لقب «حیدر» برای آن حضرت به معنای «درنده حِی» یا غالب بر اژدها تفسیر شده است (کوثری، ۱۳۹۰: ۱۴). در روایتی منقول از پیامبر در کیمیای سعادت، اژدها به عنوان مظهر عذاب الهی معرفی می‌شود چنان‌که براساس این روایت، کافر در قبر خود گرفتار نود و نه اژدها می‌شود و تا روز رستاخیز در عذاب خواهد بود (غزالی، ۱۳۷۹: ۹۵). در روایتی دیگر آمده است؛ اژدهایی در کنار چشمه خفته بود و بی‌امان دهان می‌گشود، مردم فریاد می‌زدند؛ یا علی. نیروی غیبی مدد کرد، مولا با ذوالفقار سر رسید و بی‌امان شمشیر را حواله اژدها کرد. فریادی سهمگین برخاست و اژدها به سنگ تبدیل شد (نایب زاده و سامانیان، ۱۳۹۴: ۲۳۵). این تفاوت بنیادین در معناشناسی اژدها نشان می‌دهد که در اسطوره‌ها، پهلوانان برای از بین بردن تاریکی و شر، با اژدها می‌جنگند. و در روایات اسلامی، اژدها تجسم عذاب و گناه و دوزخ است و حضرت علی (ع) نماینده جبهه حق علیه باطل است.

موقعیت دینی و مذهبی در عصر قاجار

دربار قاجار برای اقتدار قدرت خود، توجه زیادی به ایران باستان نشان داد و فتحعلی شاه نیز پس از به قدرت رسیدن با نزدیک شدن به علمای شیعه و مجتهدان تلاش زیادی کرد تا پایه های مشروعیت قدرت نوپای قاجار را در میان مجتهدان محکم کند و تا حدود زیادی نیز موفق شد. وی توانست در جنگ های ایران و روس از حمایت علما در ترغیب مردم به جهاد نیز بهره مند شود. با ورود اسلام به ایران مطابق با اصول شرعی هرگونه شمایل نگاری از انسان منافات با احکام دینی بوده و نوعی بت پرستی پنداشته می شد. فتحعلی شاه که رابطه ای بسیار خوب با روحانیون داشت، از نفوذ خود در میان آن ها استفاده کرد و این هنر را که سال ها در انزوا مانده بود، باری دیگر احیا کرد. روحانیون نیز به این دلیل که این هنر با ماهیتی کاملاً زمینی اجرا می شود و هدفش شریک قائل شدن با خداوند نیست، با این امر مخالفتی نکردند؛ از این رو در دوره سلطنت فتحعلی شاه، شاهد توجه به هنر باستان هستیم که اوج این توجه را می توان در رجوع حکومت وقت به هنر حجاری ملاحظه کرد. فتحعلی شاه به تقلید از دوره ساسانی دستور نقوش را با هدف ایجاد ماندگاری و نشان دادن قدرت و اقتدار شاهانه خود و خاندانش داد (شادقزوینی، عبدالله؛ زاده، ۱۴۰۲: ۱۲).

موقعیت دینی و مذهبی در عصر قاجار به گونه‌ای خاص است، یعنی کشور رنگ مذهبی دارد و شاهان قاجار چهره مذهبی خود را روزبه‌روز نمایان‌تر می‌کنند. نگاهی به فعالیت‌های پادشاهان قاجار نشان می‌دهد که آن‌ها در مجموع گرایش دینی داشته‌اند و با انجام فرایض دینی و ساخت و بازسازی اماکن مذهبی و احترام به اولیای شیعه، اظهار دینداری می‌کردند.

مقاله پژوهشی

زندگی آقامحمدخان نشان می‌دهد که عنصری از دیانت شدید و کاملاً سنتی و متمایل به کهنه‌پرستی در او وجود داشت. فتحعلی شاه به نفوذ روحانیت علاقه‌مند بود و همین امر باعث شد که در دوره او سیاست یکدست بودن مذهب شیعه به کار گرفته شود (خاتمی، ۱۳۸۰: ۵۱۲). در دوران فتحعلی شاه که برای کسب مشروعیت خود تلاش می‌کرد. مداخله بسیاری از علمای مهم در امور اداره کشور رواج یافت. این علما یا از شاگردان بهبهانی بودند مانند میرزا ابوالقاسم قُمی و سیدمهدی بحرالعلوم و یا شاگردان او بودند مانند علی نوری و حاج محمد ابراهیم کلباسی. تمایل شدید مذهبی از یکسو و کوشش برای روابط دوسویه میان روحانیون و سیاسیون باعث نزدیکی آن‌ها شده بود (الگار، ۱۳۶۹: ۲۲). ناصرالدین شاه به بهبود رابطه دولت و علمای مذهبی کمک کرد. بنابراین در تمام این دوره نفوذ علما در رویدادها زیاد بود و علاقه شاه به جلب رضایت آن‌ها باعث قاطعیت آن‌ها شده بود و باعث الگو گرفتن شاهزادگان وزیران از رفتار شاه شد و آن‌ها هم در پی جلب محبت علما و تلاش برای اسکان آن‌ها در پایتخت بودند (شمیم، ۱۳۶۷: ۱۰۳). در عصر قاجار داستان‌های مذهبی و روایات، وسیله‌ای برای تبلیغات بود. در کنار تصاویر تک پیکره‌نگاری درباری، حس پایبندی شاهان قاجار به فرایض دینی و هنری مبتنی بر نمایش صحنه‌های کربلا که تداعی‌گر مذاهب بود در قاجار رشد کرد (علیمحمدی اردکانی، ۱۳۹۲: ۳۴).

در دوره قاجار تَشَّیع دوازده امامی نه تنها مذهب رسمی حکومت بلکه یکی از ارکان اصلی مشروعیت سیاسی و اجتماعی بود. شاهان قاجار که از نظر نسب و تبار فاقد پشتوانه محکم تاریخی بودند برای تثبیت قدرت به حمایت روحانیون و نهاد دینی نیاز داشتند. از این‌رو، تَشَّیع در این دوره نقشی فراتر از یک باور دینی بود و به گفتمان سیاسی - فرهنگی بدل شد. یکی از ویژگی‌های مهم در عصر قاجار، گسترش آیین‌های نمایشی و مناسکی مانند تعزیه، روضه‌خوانی و سوگواری‌های محرم و بزرگداشت شخصیت‌های محوری شیعه به ویژه امام علی (ع) بود. این آیین‌ها علاوه بر کارکرد مذهبی، ابزاری برای انتقال مفاهیم اخلاقی به مردم محسوب می‌شد، در شکل‌گیری فرهنگ بصری شیعه تأثیر به‌سزایی داشتند. در چنین فضایی، مفاهیمی چون نبرد حق و باطل، قهرمانی، نبرد خیر و شر به مضامین غالب فرهنگی تبدیل شدند. این مضامین نه تنها در متون مذهبی بلکه در ادبیات حماسی و شاهنامه ریشه داشتند. تصویر قهرمان شیعی؛ حضرت علی (ع) اغلب در هیئت پهلوانی عدالت‌گستر و پیروز بر شر بازنمایی می‌شد (تصویر ۲).

چاپ سنگی به عنوان رسانه‌ای نو و فراگیر در دوره قاجار، نقش مهمی در اشاعه این گفتمان مذهبی ایفا کرد. کتاب‌های مذهبی مصور، روایات حماسی - دینی و نسخه‌های مُصور از داستان‌های مرتبط با ائمه، امکان انتقال تصویری مفاهیم شیعه را برای مخاطبان فراهم آوردند. علاقه به داستان‌های حماسی و تاریخ ملی ایرانیان در دوره قاجار با نمودهای شیعه آمیخته شد و نگرش پادشاهان قاجار و دلبستگی آنان به شاهنامه را نشان می‌داد. در عصر قاجار، با تقویت گفتمان مذهبی و مشروعیت‌یابی حکومت از طریق پیوند با تَشَّیع ، چاپ کتاب‌های مذهبی جایگاهی ممتاز یافت. نسخه‌های چاپ سنگی از آثاری چون روضه‌الشَّهدا، مَقْتَلُ الحُسین (ع)، قُتُوت‌نامه‌ها و کتاب‌هایی با مضامین کرامات ائمه (ع) و مناقب علوی به‌وفور منتشر می‌شدند. این آثار علی‌رغم انتقال معارف دینی، با تصویرگری و تزئینات زیبا، جلوه‌ای بصری از باور و ایمان مردم را نیز بازتاب می‌دادند.

تصویر ۲: اژدها در نسخه مصور اخبارنامه (مازلف، ۱۳۹۲: ۱۸۱)

اندیشه باستان‌گرایی در دوره قاجار

تا نیمه دوم عصر قاجار همچنان شاهنامه اصلی‌ترین منبع تاریخی ایرانیان بود. به گواهی اعتمادالسلطنه در *صورت‌التواریخ*؛ آقامحمدخان دستور داده بود شب‌ها برایش شاهنامه بخوانند، آن هم شاهنامه‌خوان معروفش به نام میرزا اسدالله. همین میرزا در دربار فتحعلی شاه هم فعال بود و برای او هم شاهنامه‌خوانی می‌کرد. فتحعلی شاه همچنین به فتحعلی‌خان صبای شاعر دستور داد تا تاریخ قاجار و رشادت‌های عباس میرزا را در جنگ با روس‌ها در کتابی به نظم شاهنامه بسراید که به «شهنشاه نامه» شناخته می‌شود (URL2). فتحعلی شاه که از زبان فرهنگی ایران باستان برای نقش برجسته سنگی خود به سهولت استفاده می‌کرد (تصویر ۳) به مزیت قرار دادن تصویر در اماکن مذهبی پی برده بود (دیبا، ۱۳۷۸: ۴۴۱).

تصویر ۳: سنگ نگاره فتحعلی شاه در نبرد با شیر، چشمه علی (URL4)

اندیشه باستان‌گرایی در دوره قاجار موجب احیای سنت‌ها و باورهای کهن در نظامی جدید شد و زیرساخت‌های اجتماعی نوین را توأمان با مشروعیت دینی بنا نهاد. در دوره قاجار دخل و تصرف در متون باستانی و ارائه رهیافتی نوین از آن‌ها متداول بود (هادی، نامی، ۱۳۹۸: ۶۵). بدین‌سان گرایش باستان‌گرایی که با تقلید از شاهنامه و مضامین باستانی بود به صورت مستقل از مذهب جدا نشد بلکه در پیوندی آگاهانه با گفتمان شیعی بازتعریف گردید. این رویکرد در فرهنگ بصری و کتب چاپ سنگی قاجار بازتاب می‌یابد. به گونه‌ای که مضامین اسطوره‌ای در چارچوب تفسیر شیعی جلوه‌گر می‌شود. در همین راستا،

مقاله پژوهشی

نقش ارژدها که در سنت حماسی ایران نماد شر و آشوب است در کنار شخصیت‌های دینی ظاهر می‌شود تا هیئت تازه‌ای از تقابل حق و باطل را متجلی سازد.

تاریخچه مختصر چاپ سنگی در ایران

چاپ سنگی در قرن هیجدهم میلادی توسط الویس زنفلدر^۱ (۱۸۱۴م. (۱۲۳۰ق.) ابداع شد. قریب به ده سال بعد، از سمت ممالک روسی وارد ایران گردید. عباس میرزا ولیعهد فتحعلی شاه، محمدصالح خان محمد بن شیرازی را برای تعلیم و یادگیری فن چاپ سنگی به روسیه فرستاد و محمدحسین امین الشرع تبریزی اولین مؤسس چاپخانه در ایران، سنگ بنای این چاپ را تبریز نهاد (نفیسی، ۱۳۳۷: ۲۳۲). چاپ سنگی از حدود ۱۲۴۰ ق. در تبریز و تهران و اصفهان رایج شد و روش‌های حروف‌چینی سربی و سنگی همزمان مورد استفاده قرار گرفتند (مازلف، ۱۳۹۲: ۵). اولین کتابی که به روش چاپ سنگی به طبع رسید قرآن بود که در دارالسلطنه تبریز به سال ۱۲۴۶ ق. منتشر شد و سپس کتاب مصور لیلی و مجنون در سال ۱۲۵۹ ق. و پس از ۵ سال، قرآن محمدشاهی در تبریز چاپ شد. در سال ۱۲۶۰ ق. محمدشاه، چاپخانه تبریز و ملزوماتش را به تهران منتقل کرد (گلیاگان، ۱۳۷۸: ۱۲).

تأثیر شرایط سیاسی و اجتماعی یک جامعه و شکل‌گیری آثار هنری به گونه‌ای است که اغلب اثر هنری نه تنها به عنوان محصول بلکه به عنوان بازتاب شرایط حاکم و بستر شکل‌گیری شناخته می‌شود. دوره قاجار دوران گذر فرهنگی از گذشته به آینده است. در نیمه نخست دوره قاجار، علاقه عموم مردم به مضامین مذهبی و حماسی و گاهی داستان‌های تغزلی موجب رونق تصویرسازی کتاب‌های چاپ سنگی دوره قاجار می‌شود (خان‌سالار، ۱۳۸۴: ۱۸۱). به سبب برتری اندیشه‌های مذهبی قاجار، ادبیات عامه با مضامین شیعه طیف گسترده‌ای از این نوع آثار را تشکیل دادند. همچنین در دوران قاجار، آموزش از طریق مکتب‌خانه‌ها و در سطوح بالاتر توسط روحانیون انجام می‌گرفت و با ورود چاپ سنگی، اغلب از کتبی با مضامین مذهبی و مصور برای آموزش استفاده می‌شد (میرزایی مهر، ۱۳۸۶: ۱۱۱).

گونه‌شناسی کتاب‌های چاپ سنگی

در دوره قاجار کتاب‌های چاپ سنگی در چند شاخه منتشر می‌شدند؛ یک دسته کتاب‌هایی بودند که شامل آثار ادبیات کلاسیک فارسی، ادبیات مذهبی، قصه‌های عامیانه و دسته دیگر شامل کتاب‌های آموزشی بود که عموماً جهت استفاده کودکان در مکتب‌خانه‌ها آماده می‌شد (خان‌سالار، ۱۳۸۴: ۷۹).

الف: آثار ادبیات کلاسیک (شاهنامه فردوسی، لیلی و مجنون، خمسه نظامی، گلستان سعدی، کلیله و دمنه)

ب: حماسه‌های عاشقانه و داستان‌های عامیانه (هزارویک شب، امیرارسلان، بهرام و گل‌اندام، رستم نامه، خاله سوسکه، شنگول و منگول)

ج: ادبیات مذهبی (حملہ حیدری، رموز حمزہ، أنوار الشہادہ، فارغنامہ، مَجَالِسُ الْمُتَّقِينَ، حَبِيبُ الْأَوْصاف، اخبارنامہ) (مازرف، ۱۳۹۲: ۴۵-۴۲).

¹ Alois Senefelder

مقاله پژوهشی

بازتاب گفتمان شیعه در دوره قاجار

دوره قاجار شاهد اوج‌گیری و تثبیت گفتمان شیعی در جامعه ایران بود. حکومت قاجار با پیوند زدن مشروعیت خود به تشیع، تلاش کرد تا وفاداری عمومی را جلب کند و در مقابل، عالمان دینی و هیئت‌های مذهبی نیز با ترویج معارف شیعی، بر ابعاد اعتقادی و اجتماعی این مذهب تأکید ورزیدند. این گفتمان فراگیر، بازتاب‌های عمیقی در جنبه‌های مختلف فرهنگی، به‌ویژه در هنر، ادبیات و فرهنگ بصری آن دوره به‌جا گذاشت. از این رو بازتاب این گفتمان مخصوصاً پس از بر تخت نشستن فتحعلیشاه در چند وجه فرهنگی و ادبی در این دوره متجلی می‌شود.

ادبیات و مرثیه‌سرایی

ادبیات دوره قاجار، سرشار از مضامین شیعی بود. اشعار آیینی، به‌ویژه در سوگ ائمه اطهار (ع) و به‌خصوص امام حسین (ع)، جایگاه ویژه‌ای داشت. مقتل‌خوانی و روضه‌خوانی در تکایا و مجالس عزاداری، به یکی از مهم‌ترین مناسک اجتماعی و مذهبی تبدیل شد و شاعران بزرگی چون وصال شیرازی، میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی و صباحی بیدگلی در این حوزه آثار ماندگاری از خود بر جای گذاشتند.

هنر بصری و نقاشی قهوه‌خانه‌ای

یکی از برجسته‌ترین بازتاب‌های گفتمان شیعی در هنر قاجار، ظهور و گسترش مکتب نقاشی قهوه‌خانه‌ای بود. هنرمندان این مکتب، صحنه‌های عاشورا، کرامات ائمه (ع)، و وقایع تاریخی صدر اسلام را با بیانی ساده و تأثیرگذار به تصویر می‌کشیدند. این نقاشی‌ها که اغلب در قهوه‌خانه‌ها و اماکن عمومی نصب می‌شدند، نقش مهمی در ترویج مفاهیم شیعی و تربیت بصری جامعه ایفا می‌کردند.

هنر چاپ سنگی و کتب مذهبی

چاپ سنگی نقشی کلیدی در ترویج کتاب‌های مذهبی ایفا کرد. روضه‌الشَّهَداء، مُنْتَخَبُ‌الْتَوَارِیْخ و دیگر آثار مذهبی، با تصاویر سنگی خود، مفاهیم دینی را برای مخاطبان عام قابل‌فهم‌تر می‌ساختند. این تصاویر، علاوه بر جنبه روایی، بر قدرت نمادین و احساسی خود تکیه داشتند و غالباً صحنه‌های نبرد، شهادت، یا وقایع کرامت‌آمیز را با جزئیات بصری خیره‌کننده نمایش می‌دادند. کتاب روضه‌الشَّهَداء که شرح وقایع کربلا به قلم مُلّا حسین کاشفی عالم عصر صفوی است، یکی از پرمخاطب‌ترین و تأثیرگذارترین کتب مذهبی در دوره قاجار بود. با چاپ سنگی، روضه‌الشَّهَداء در شمارگان بالا و با تصاویر متعدد از صحنه‌های کربلا، به خانه‌ها و مجالس روضه‌خوانی راه یافت و نقش بسزایی در برانگیختن احساسات مذهبی و ترویج فرهنگ عاشورا ایفا کرد. علاوه بر روضه‌الشَّهَداء، مقتل‌های دیگری نیز با مضامین مشابه به چاپ رسیدند که جزئیات بیشتری از مصائب اهل بیت (ع) را بازگو می‌کردند. این کتاب‌ها، ستون فقرات مجالس عزاداری و روضه‌خوانی بودند و به‌عنوان منبع اصلی برای بیان وقایع کربلا مورد استفاده قرار می‌گرفتند (میرزایی، مهر، ۱۳۸۶: ۱۱۴).

ادبیات مذهبی یکی از پربرونق‌ترین حوزه‌ها در کتاب‌های چاپ سنگی قاجار بود. قصه‌های مذهبی از راه تعزیه‌خوانی، مرثیه‌خوانی و روضه‌های مذهبی به گستره کتاب‌های چاپ سنگی راه یافت. ساختار این قصه‌ها برگرفته از زندگی پیامبران و امامان و داستان‌هایی در رابطه با مصیبت کربلاست (خان‌سالار، ۱۳۸۴: ۸۱). ادبیات مذهبی در بین شیعیان رواج داشت و در

مقاله پژوهشی

دوره قاجار بسیار مورد توجه قرار گرفت (مازلف، ۱۳۹۲: ۴۴). از آنجا که هدف این داستان‌ها تقویت ایمان و برانگیختن احساسات شیعیان و دوستداران امامان شیعی بود، درستی روایات تاریخی مدنظر نبوده از عناصر قصه‌های عامیانه همانند خرق عادت و جنگ با اژدها و دیوان استفاده شده است (ذوالفقاری، حیدری، ۱۳۹۵: ۱۱۸). در این کتاب‌ها، روایات مذهبی اغلب با عناصر حماسی و اسطوره‌ای درهم آمیخته شدند و به زبانی قابل فهم برای عموم بازگو می‌شد. نقش‌مایه‌هایی چون موجودات ترکیبی و غول و اژدها، دیوان در کنار چهره‌های مقدس جلوه‌ای نمادین از پیروزی حق بر باطل به تصویر می‌کشیدند.

حضرت علی در مقام نبرد با اژدها

در دوره قاجار، با گسترش گرایش‌های مذهبی و تقویت جایگاه تشیع در میان مردم حاصل استمرار حکومت صفویه از قرن دهم تا اوایل دوازدهم هجری قمری بود و بازتاب این باورها در هنر و شعر تجلی یافته و رویکرد هنری و ادبی به این مسئله می‌تواند در گستره علی‌شناسی مدخل تازه‌ای باز کند (طایفی، ۱۳۹۰: ۱۰۴). همچنین در ایجاد داستان‌های حماسی پیرامون اولیای شیعی، تأثیر شاهنامه فردوسی را نباید از نظر دور داشت که الگوی برخی شاعران در سرودن حماسه‌های مذهبی بود (صفا، ۱۳۸۵: ۶۵). تأثیر از فرهنگ ایران باستان و الگوسازی از قهرمانان و پهلوانان این دوره سبب شده است تا زندگی قدیسان با اسطوره‌های باستان آمیخته شود (رضایی، ۱۳۸۳: ۳۳). حیدرنامه‌ها، منظومه‌های شاعرانه در وصف دلاوری‌های امام علی بودند که از دوران صفویه شکل گرفته‌اند و در دوره قاجار نیز همچنان رونق داشتند. یکی از مهم‌ترین حیدرنامه‌ها «فارغنامه» سروده «حسین علی بن حسن فارغ‌گیلانی» از شاعران اوایل قرن ۱۱ ق. است. جلوه‌های حماسه دینی فارغنامه در قالب موجودات ناشناخته و افسانه و طلسم و جادو و مطالب حیرت‌انگیز ظهور می‌یابد. ۲۱ موضوع در کتاب فارغنامه زندگی حضرت علی (ع) نوشته شده است که برخی مستند تاریخی ندارند و کاملاً خیالی هستند همانند: بیرون کشیدن نهنگ از چاه توسط حضرت، بینا کردن چشمان دختر که با چاقو از حذقه درآمده بود، و نبرد با اژدها در گهواره:

آن طفل شیردل که به تعویق ایزدی در عهد مه‌د کرد شکار اژدها علی‌ست

(فارغنامه به تقلید از ابنِ یَمینِ فریومدی)

مهم‌ترین بن‌مایه‌های اساطیری فارغنامه که در متون پهلوانی دیگر هم دیده می‌شوند چنین است:

الف: حضور آفریده‌های اهریمنی مانند دیو، اژدها، جادو، اژدر، شیر، مار غول‌پیکر

ب: برخی معجزات اساطیری حضرت علی (ع)

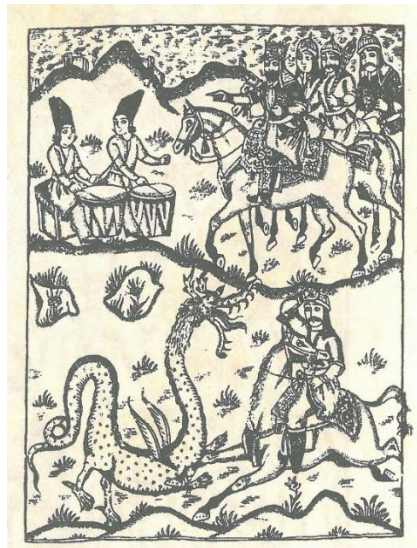
تبدیل ریسمان به اژدها، رام کردن اژدها، دویدن حضرت علی و پریدن از آسمان چون کبوتر، کشتن اژدها توسط حضرت علی، سوار شدن حضرت علی (ع) بر مرغی که سرپایش زرانود است، دو نیم کردن گبر کافر توسط دو انگشت حضرت علی (ع) (رستا و همکاران، ۱۴۰۱: ۲۳۰). غالب این داستان‌ها جنبه تخیلی و سرگرم‌کننده در قالب نظم و نثر بودند و به علت فضای تخیلی و همچنین خاصیت پهلوانی و رنگ‌وبوی باستانی با مذهب تلفیق شده‌اند. از موضوعات پررونق در تصویرگری نسخه‌های مصور چاپ سنگی قاجار به شمار می‌آیند.

تحلیل تصویر نبرد با اژدها در نسخه‌های چاپ سنگی قاجار

مقاله پژوهشی

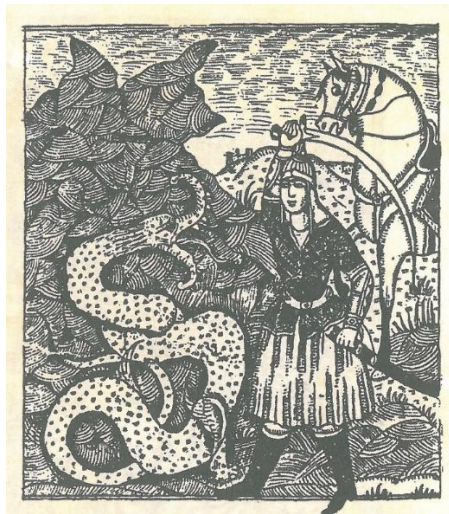
نقش اژدها در کتاب‌های چاپ سنگی قاجار، ادامه و بازخوانی سنتی دیرپا در فرهنگ تصویری ایران است که ریشه‌های آن را می‌توان در اسطوره‌های پیشااسلامی، حماسه ملی در روایات مذهبی جستجو کرد. در کتب چاپ سنگی، اژدها به عنوان نماد شر و آشوب و نیروی اهریمنی تصویر می‌شود که در برابر قهرمان یا شخصیت مذهبی قرار می‌گیرد. در متون حماسی برگرفته از شاهنامه همچون «رستم نامه» و «اسکندرنامه» نبرد رستم با اژدها نماد نبرد خیر و شر است (تصویر ۴) و در متون مذهبی دوره قاجار حضرت علی (ع) جایگزین پهلوانان اساطیری می‌شوند و نبرد با اژدها معنای دینی و عقیدتی می‌یابد.

تصویر ۴: نبرد با اژدها، اسکندرنامه (مازولف، ۱۳۹۲: ۲۳۹)

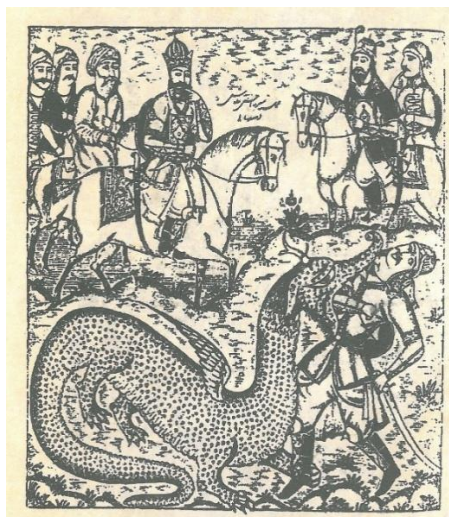
در (تصویر ۵) اژدها در حال پیکار با اسفندیار است که از لحاظ شکل بدنی، جوانی تنومند است. اژدها بدنی با پیچش و انحنای زیاد دارد که در ناحیه دُم به گره‌ای پیچان کوچکی ختم می‌شود. پاهای قطورش به بدنش متصل است و پنجه‌هایی با ناخن تیز و زبان لهیب دارد. اژدها بخش بزرگی از فضای تصویر را به خود اختصاص داده است و اسفندیار با خونسردی شمشیر بر او می‌کشد. اژدها شباهت به اژدهای نقاشی‌های غربی دارد و کمتر شبیه اژدهایی چینی است. بدن اژدها با انحنای اغراق‌آمیز ترسیم شده و بخش زیادی از فضای تصویر را اشغال کرده است. این اغراق در اندازه و پیچ‌وتاب بدن، بر نیروی اهریمنی و مهیب بودن آن تأکید دارد. با این حال، اژدها کاملاً رئالیستی نیست؛ بلکه صورت‌بندی نمادین دارد. قهرمان برخلاف اژدها فاقد اغراق در بدن است و تناسبات او انسانی و کنترل‌شده است. تقابل میان «اغراق در شر» و «تعادل قهرمان» یکی از شگردهای بصری هنر حماسی است.

مقاله پژوهشی

تصویر ۵: نبرد با اژدها، رستم نامه (مازرلف، ۱۳۹۲: ۲۳۹)

در (تصویر ۶) اژدها ظاهری هراسناک دارد. بدن او حجیم و بال‌های کوچک اژدها، تصویری ترکیبی از اژدها و سوسمار را تداعی می‌کند. عظیم‌الجثه بودن او، قسمت پایینی فضای تصویر را دربرگرفته و در حال خوردن یکی از سربازان اسکندر است. سرباز با زانوانی خمیده مرگ را پذیرفته و اسکندر و ملازمانش با خونسردی او را می‌نگرند. اسکندر با لباس و نوع پوشش دوران قاجار ترسیم شده است. در این داستان سرانجام اسکندر اژدها را می‌کشد اما تصویرگر ترجیح داده است که صحنه مرگ سرباز اسکندر را ترسیم کند و هیجان گرفت و گیر را برای خواننده بیشتر سازد.

تصویر ۶: نبرد با اژدها، رستم نامه (مازرلف، ۱۳۹۲: ۲۳۹)

در (تصویر ۷) اژدها از موقعیت تهاجمی به وضعیت تدافعی تغییر حالت داده است. اسفندیار این‌بار در هیئت پهلوانی پرشکوه است. گردن اژدها زخم عمیقی از ضربه شمشیر اسفندیار برداشته، بدنش در حالت ترس جمع شده است. آتش از دهان اژدها زبانه می‌کشد و بدن او شباهت به اژدهای چینی دارد. به نظر می‌رسد نقاش به تقلید و متأثر از نگارگری ایرانی، این اژدها را ترسیم کرده است.

تصویر ۷: نبرد با اژدها، اخبارنامه (مازرف، ۱۳۹۲: ۲۳۹)

برخلاف صحنه‌های حماسی در کتب چاپ سنگی که اژدها و قهرمان در جدال با یکدیگرند، در صحنه‌های مذهبی حضرت علی (ع) یا فرمانروا بر اژدهاست و به او دستور کشتار کافران می‌دهد یا او را رام می‌کند (تصویر ۸). در این تصویر داستانی از بحارالانوار ترسیم شده است.

- روزی امیرالمؤمنین در کوفه بر فراز منبر مشغول خطبه بود که ناگهان اژدهایی به سرعت به سمت او دوید، مردم همه گریختند. حضرت فرمود؛ راه را برای او باز کنید. اژدها جلو آمد و پاهای حضرت را بوسید و خود را به پاهای حضرت مالید و سه بار دمید و سپس رفت. وقتی مردم توضیح خواستند، ایشان فرمود: او مردی از جن بود که می‌گفت فرزندش را یکی از انصار به نام جابر بن سمیع با سنگ کشته است و اکنون خون فرزندش را می‌طلبید (مجلسی، ۱۳۶۲: ۲۹۵).

تصویر ۸: رام کردن اژدها، اخبارنامه (مازرف، ۱۳۹۲: ۲۴۱)

اسلام اختیار کردن شاه بربر توسط حضرت علی موضوع (تصویر ۹) است. اژدهایی در کوه‌های صعب‌العبور و در کنار سرزمین شاه بربر زندگی می‌کرد و شاه بربر را عاجز کرده بود. اژدها از غار بیرون می‌آمد و هر از گاهی شهر را در لهیب

مقاله پژوهشی

نفس‌هایش به آتش می‌کشید. شاه بربر که آوازه رشادت حضرت علی (ع) را شنیده بود از او استمداد خواست و حضرت، اژدها را رام کرد و از آن پس اژدها به سرزمین بربر آسیبی نرساند. شاه بربر با این واقعه به اسلام ایمان آورد (مجلسی، ۱۷۲).

تصویر ۹: اسلام آوردن شاه بربر، اخبارنامه (مازلف، ۱۳۹۲: ۲۴۱)

در (تصاویر ۱۰ و ۱۱) داستان معروف کشتن اژدها در مهد توسط حضرت علی نوباوه به روایت تصویری درآمده است. شاعران آیینی برای بالا بردن تأثیر حماسی ماجرا به اصل روایت، سن حضرت را در لحظه دریدن اژدها، شش ماهه یا چهار روزگی بیان کرده‌اند (شجری عربشاهی، ۱۴۰۰: ۱۷۱).

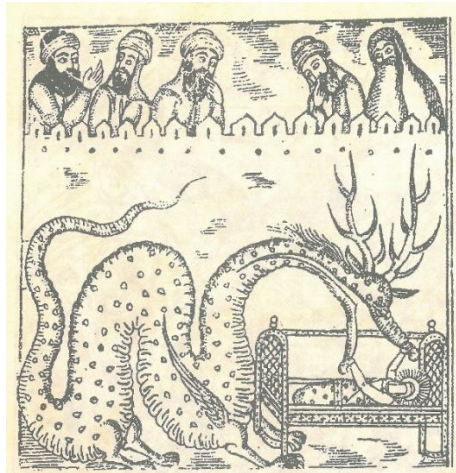
در میان مهد بدرید اژدها

چار روزه بود آن دست خدا

(مُعتمدی کاشانی، ۱۳۸۷:

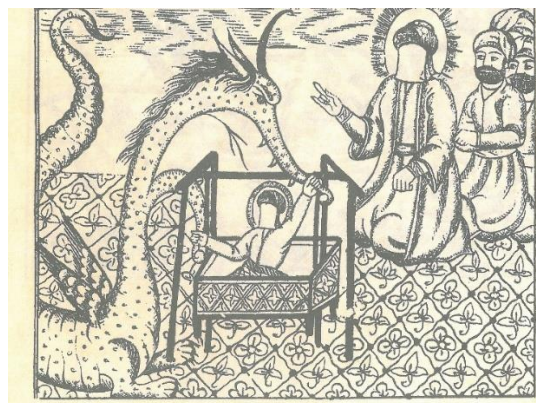
(۲۹۸

در (تصویر ۱۰) اژدهای شاخدار خشمگین که شباهت به اژدهای چینی دارد به سمت گهواره حضرت علی یورش برده و حضرت نوباوه دهان او را گرفته و اژدها را از پای در می‌آورد. اژدها در اینجا نماد کفر و ظلم است و جنگ حضرت علی (ع) با او نشان دهنده مقام رشادت در نبرد با اهریمن شرک است. افراد بالا در موقعیت نظاره‌گر و ناتوان قرار دارند، در حالی که در پایین تصویر، کنش اصلی رخ می‌دهد. اژدها با ویژگی‌های بدن حجیم با بافت نقطه‌گذاری‌شده (نشانه پوست خشن و هیولایی) گردن کشیده و قوس‌دار، شاخ‌هایی شاخه‌وار و اغراق‌آمیز، دم بلند مارگونه، اندام چهارپا با چنگال‌های قدرتمند به تصویر درآمده است.

تصویر ۱۰: نبرد حضرت علی با اژدها در گهواره، فارغنامه (مازلف، ۱۳۹۲: ۲۳۱)

در (تصویر ۱۱) همین موضوع تکرار می‌شود با این تفاوت که پیامبر نظاره‌گر نبرد است و واقعه در فضای اندرونی یک خانه اتفاق افتاده است. تفاوت دیگر در ترسیم اژدهاست. اژدها چهره‌ای حیل‌گر دارد و زبان کوچکش به شکل نیش از حلقومش بیرون آمده است. حضرت علی در گهواره به صورت کوچک‌اندام ترسیم نشده و گویی تصویرگر هم قصد داشته بدن ورزیده چابک او را به نمایش بگذارد. حضرت با قهرمانی ذاتی و الهی حتی بدون نبرد سخت اژدها را از پای در می‌آورد. هدف تصویرگر نمایش اقتدار ذاتی و قدسی است که از بدو تولد با او همراه است.

تصویر ۱۱: نبرد حضرت علی با اژدها در گهواره، فارغنامه (مازلف، ۱۳۹۲: ۲۳۱)

رشادت حضرت علی (ع) در این تصویر، فراتر از شجاعت فیزیکی است. او در حالی که هنوز در گهواره است، با اطمینان و اقتدار به سوی اژدها دست می‌برد. این کنش، بیانگر قهرمانی قدسی و الهی است که نیازی به بلوغ جسمانی ندارد. از این رو حماسه به سطحی معنوی ارتقا یافته و نبرد با اژدها از یک کنش رزمی به نمادی از غلبه حق بر باطل در قالب معجزه تبدیل شده است. در تصویر، پیرامون سر حضرت هاله‌ای نورانی دیده می‌شود. بنابراین نقش او را از سطح اسطوره‌ای به سطح اعتقادی ارتقا می‌دهد و نبرد با اژدها را به تقابل «حق و باطل» تبدیل می‌کند. در جدول ۱ مقایسه‌ای تطبیقی میان بازنمایی قهرمان اسطوره‌ای در صحنه نبرد با اژدها و تصویر حضرت علی (ع) در مواجهه با اژدها در کتب چاپ سنگی دوره قاجار ارائه شده است.

جدول ۱. قهرمان حماسی و حضرت علی (ع) در نبرد با اژدها در چاپ سنگی قاجار

مؤلفه تحلیلی	قهرمان حماسی در نبرد با اژدها	حضرت علی (ع) در مواجهه با اژدها
ماهیت قهرمان	پهلوان اسطوره‌ای با قدرت جسمانی	پهلوان مذهبی با قدرت معنوی
وضعیت اژدها	مهاجم، پیچان، غضبناک	مغلوب، رام و مطیع، از پا افتاده
بیان بصری	حمله شدید، پویایی خطوط، تنش تصویری	آرامش و ثبات و سکون فیگور
کارکرد روایی	قهرمانی با شجاعت و نیروی بدنی	قهرمانی با اقتدار معنوی
ابزار پیروزی	سلاح و اسب و مهارت رزمی	معجزه و توسل به معنویت

نتیجه

تصاویر نبرد با اژدها در کتب چاپ سنگی قاجار صرفاً بازنمایی روایات مذهبی نیستند و بازتولید یک کهن الگوی حماسی ایرانی که به صورت نبرد پهلوانان حماسی با اژدها در ادبیات کلاسیک ایران وجود داشته است جلوه‌گر شده‌اند. این نمود با ظهور هویت‌سازی شیعی و باستان‌گرایی قاجاری و جایگزینی امام علی (ع) به جای پهلوانان اسطوره‌ای فضایی تازه در سنت تصویری ایران شکل داده است. اژدها در اساطیر ایرانی نماد آشوب و نیروی اهریمنی است و در کتاب‌های چاپ سنگی قاجار یا در حال رام شدن و یا تقابل با حضرت علی (ع) بازنمایی شده است و به ابزاری برای نمایش پیروزی حق بر باطل تبدیل شده است. رویکرد مذهبی شاهان قاجار و حمایت از تکریم شیعه در کنار میل به باستان‌گرایی و شکوه سلسله‌های باستانی موجب پیدایی تصاویری از این دست و ملهم از ادبیات مذهبی قاجار است. این باز تفسیر مبارزه با شر در قالب اسطوره‌های باستانی را به نمادی از مبارزه با باطل و پیروزی حق در مکتب شیعه متجلی ساخت. تصاویر چاپ سنگی قاجار، بازنمایی بصری این تلفیق را نمایش می‌دهد و اژدها فقط نمادی از شر نیست و به عنوان تجسمی از نیروی باطل در برابر حق تلقی می‌شود که قهرمان مذهبی آن را شکست می‌دهد. در تحلیل نمونه‌های تصویری، صحنه‌های نبرد اژدها با پهلوانان، اژدها خشمگین و غیرقابل تسخیر است. اما در ترسیم صحنه‌های اژدها و حضرت علی (ع) اصولاً به صورت رام و مغلوب نمایش داده شده است. تقویت گفتمان شیعی و باستان‌گرایی، آمیختگی داستان‌های حماسی و مذهبی را در قاجار محقق ساخت. در این فرایند الگوی قهرمان پروری و اسطوره‌ای رنگ باخت و قهرمانان مذهبی جایگزین یا همپوشانی شده‌اند و نبرد با اژدها که در گذشته حاکی از دلاوری‌ها و پهلوانی‌ها بود در قالب روایات مذهبی مصور معنایی اعتقادی یافت. از نظر بصری، تصویرگران چاپ سنگی با حفظ سنت‌های نگارگری ایرانی و گاهی الگوبرداری از اسلوب‌های چینی، اژدها را به صورت موجودی نمادین به تصویر کشیده‌اند. تصویر نبرد با اژدها در دوره قاجار صرفاً حماسی یا اسطوره‌ای نیست و مجموعه‌ای از اعتقادات در حوزه باورهای شیعی را در بر دارد و به صورت سنت تصویری متداوم در کنار باستان‌گرایی قاجار به نمایش درآورده است.

تضاد منافع

بدین وسیله نویسنده اعلام می‌دارد که هیچ نفع متقابل از انتشار این مقاله ندارد.

منابع

قرآن کریم

- ابن شهر آشوب، ابی جعفر رشیدالدین محمد بن علی (۱۳۷۹). *مناقب آل ابی طالب*، تصحیح سیدهاشم رسولی محلاتی، قم: علامه.
- ابن یمین فریومدی (۱۳۸۰). *دیوان اشعار ابن یمین فریومدی*، به تصحیح حسنعلی باستان راد، تهران: سنایی.
- الگار، حامد (۱۳۶۹). *دین و دولت در ایران؛ نقش عالمان در دوره قاجار*، تهران: توس.
- آیدنلو، سجاد (۱۳۹۰). *دفتر خسروان؛ برگزیده شاهنامه فردوسی*، تهران: سخن.
- ایزدی، طوبی، فهیمی‌فر، علی اصغر (۱۴۰۳). *مقام حضرت علی در تصاویر کتب چاپ سنگی، پژوهش در هنر علوم/انسانی*، ۹ (۷۰)، ۵۳-۶۶.
- پوردادود، محمد ابراهیم (۱۳۶۷). *اوستا (یشت‌ها)*، تهران: زبان و فرهنگ ایران.
- توسل پناهی، فاطمه (۱۳۹۱). *توتم و تابو در شاهنامه*، تهران: ثالث.
- خاتمی، احمد (۱۳۸۰). *تاریخ ادبیات ایران در دوره بازگشت ادبی*، تهران: وصال.
- خان‌سالار، زهرا (۱۳۸۴). *پژوهش در تصویرسازی عامیانه و کتاب‌آرایی دوره قاجار*، *مجله فرهنگ مردم*، ۱۴ (۱۵)، ۱۷۸-۱۸۷.
- دبیا، لایلا (۱۳۷۸). *تصویر قدرت و قدرت تصویر؛ نیت و نتیجه در نخستین نقاشی‌های عصر قاجار*، *ایران نامه*، ۶۷ (۳)، ۴۲۳-۴۵۲.
- ذوالفقاری، حسین، حیدری، محبوبه (۱۳۹۵). *ادبیات مکتب‌خانه‌ای ایران*، تهران: رشدآوران.
- رستا، مرادی ابوالفضل، علی محمد موذنی و معصومه بهبودی (۱۴۰۱). *نواوری‌های سبکی فارغ‌گیلانی و ویژگی‌های شعری او در فارغنامه*، *مجله علمی سبک شناسی نظم و نشر فارسی*، ۱۵ (۷۲)، ۲۴۴-۲۲۵.
- رستگارفسائی، منصور (۱۳۸۸). *اژدها در اساطیر ایران*، تهران: طوس.
- رضایی، مهدی (۱۳۷۵). *آفرینش و مرگ در اساطیر*، تهران: اساطیر.
- سرکارانی، بهمن (۱۳۷۱). *اسطوره و ذهن اسطوره‌پرداز، نامه فرهنگ*، ۲ (۳)، ۸۳-۷۴.
- شاد قزوینی، پریسا، عبدالله‌زاده، غزاله (۱۴۰۲). *بررسی چگونگی تأثیرپذیری نقش برجسته‌های دوره فتحعلی شاه از دوره ساسانی*، *مجله مطالعات هنرهای تجسمی*، ۱ (۲)، ۱۷-۵.
- شجری، رضا، کاشی، عربشاهی، الهام (۱۴۰۰). *تحلیل و بررسی نبرد با اژدها از اسطوره و حماسه تا شعر آیینی «با تأکید بر روایت کشتن اژدها در مهد توسط حضرت علی (ع)»*، *مجله پژوهش‌نامه ادب حماسی*، ۱۷ (۱)، ۱۶۷-۱۸۹.
- شمیم، علی اصغر (۱۳۶۷). *ایران در دوره سلطنت قاجار*، تهران: بهزاد.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۵). *گنج سخن*، تهران: دانشگاه تهران.

مقاله پژوهشی

- طاهری، علیرضا (۱۳۸۸). سیر تحول و طبقه‌بندی اژدها در نگارگری ایرانی، *مجله مطالعات هنر اسلامی*، ۱۰ (۶)، ۷-۱۵.
- طایفی، شیرزاد (۱۳۹۰). بررسی نمودهای مذهبی در شعر عهد قاجار، *مجله ادیان و عرفان*، ۲ (۴۳)، ۹۹-۱۱۵.
- عباس زاده، محمد، صادقی، محمود (۱۳۹۹). تقابل اژدها با جانوران دیگر در اساطیر ایران و جهان، *مجله مطالعات ادبیات تطبیقی*، ۵۵، ۲۶۹-۲۸۸.
- علی محمدی اردکانی، جواد (۱۳۹۲). همگامی ادبیات و نقاشی قاجار، تهران: یساولی.
- غزالی، محمد (۱۳۷۹). *کیمیای سعادت*، به تصحیح احمد آرام، تهران: گنجینه.
- فخاریان، پژمان (۱۳۸۲). «اژدها و آناهید»، *پژوهش‌های ایران‌شناسی*، ۳ (۱)، ۲۴-۱۱.
- فلاحی، زهرا، دادور، ابوالقاسم (۱۴۰۳). مطالعه باستان‌گرایی در نگاره‌های نسخه چاپ سنگی شاهنامه امیر بهادری، *مجله نگره*، ۱۹ (۶۹)، ۶۳-۷۷.
- کانوی، برایان (۱۳۹۰). *اژدها و جرج مقدس*، ترجمه حمیدرضا فراز، تهران: افروند.
- کوثری، مسعود (۱۳۹۰). هنر شیعی در ایران، *مجله جامعه شناسی هنر و ادبیات*، ۳ (۱)، ۳۶-۷.
- کویاجی، جی سی (۱۳۷۸). *مانندگی اسطوره‌های ایران و چین*، ترجمه کوشیار کریمی طارمی، تهران: نواندیش.
- گلپایگانی، حسین (۱۳۷۸). *تاریخ چاپ و چاپخانه در ایران از ۱۰۵۰ تا ۱۲۲۰ شمسی*، تهران: گلشن.
- مازلر، اولریش (۱۳۹۲). *تصویرسازی داستانی در کتاب‌های چاپ سنگی زمان قاجار*، ترجمه شهروز مهاجر، تهران: نظر.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۲). *میراث‌القول فی شرح اخبار الرسول*، تصحیح سیدهاشم رسولی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مسعودی امین، زهرا، صادقی مهر، سمانه (۱۴۰۱). مطالعه نقش‌مایه اژدها بر کاشی‌های زرین‌فام با تأکید بر نمادشناسی و پیشینه تاریخی، *نشریه باغ نظر*، ۱۹ (۱۰۶)، ۹۹-۱۰۶.
- معتمدی کاشانی، محمد حسین (۱۳۸۷). *عزاداری سنتی شیعیان: در بیوت علما و حوزه‌های علمیه و کشورهای جهان: تحقیقی و تاریخی*، اصفهان: رضوان.
- میرزایی مهر، علی اصغر (۱۳۸۶). *نقاشی‌های بقاع متبرکه در ایران*، تهران: فرهنگستان هنر.
- ورزقانی، نوذر و سیما فضل صادقی (۱۳۸۵). «خانه اژدهایان سرزمینی از مفاک تا سپهر» مجموعه مقالات سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، تهران: رسانه پرداز و سازمان میراث فرهنگی.
- نایب‌زاده، راضیه، سامانیان، صمد (۱۳۹۴). اژدها در اسطوره‌ها و فرهنگ ایران و چین، *فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی*، ۱۱ (۳۸)، ۲۶۹-۲۳۵.
- نفیسی، سعید (۱۳۲۷). *نخستین چاپ‌های مصور در ایران، مجله راهنمای کتاب*، ۲ (۱)، ۲۳۲.
- هادی، روح‌الله، نامی، صبرا (۱۳۹۹). بن‌مایه‌های اساطیری و بازتاب حضور فرهنگ عامه در دوره حماسه منظوم قاجار (مطالعه

موردی شاهنشاه نامه صباي کاشانی)، مجله فرهنگ و ادبیات عامه، ۸ (۳۳)، ۶۲-۹۳.

هینلز، جان (۱۳۷۵). شناخت اساطیر ایران، ترجمه ژاله آموزگار، تهران: چشمه.

یاحقی، محمدجعفر (۱۳۸۶). فرهنگ اساطیر، داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی، تهران: فرهنگ معاصر.

Clermont Ganne au, Charles (2020). *Hours of saint George*, Louvre: FR.

URL1:<http://af.byzantineiconart.com/news/talk-of-the-town-what-s-happening-with-st-ge-4730655.html>

URL2: www.cgie.org.ir/fa/news/217477

URL3:<https://www.nga.gov/artworks/6715-saint-george-killing-dragon>

URL4:<https://lastsecond.ir/attractions/8187-naghsh-barjesteh-cheshmeh-ali>

Qur'ān-e Karīm

Ebn Shāhrāshūb, Abī Ja'far Rashīd al-Dīn Moḥammad b. 'Alī (1379). *Manāqeb Āl Abī Tāleb*, taṣṭīḥ-e Seyyed Hāshem Rasūlī Maḥallātī, Qom, 'Allāmeḥ. [In Persian]

Ibn Yāmin Faryumādī (1380). *Divān-e Ash'ar-e Ibn Yamin Fāryumadī*, be tas-hīḥ-e Hāsān 'ali Bāstān-Rād. Tehrān: Sanā'i. [In Persian]

'Aydenlu, Sājād (1390). *Daftar-e Khosrowān; Bārgozide-ye Shāhnāmeḥ-ye Ferdowsi*. Tehrān: Sokhān. [In Persian]

Izādi, Tubā & Fahimifar, Ali Āsghār (1403). *Maqām-e Hazrat Ali dar Tasāvir-e Kotob-e Chap-e Sangī*. Pazhuḥesh dar Honar-e Olum-e Ensani, 9(70), 53-66. (Journal)

Elgār, Hāmed (1369). *Din o Dowlat dar Irān; Naqsh-e Ālemān dar Dore-ye Qājār*, Tehrān, Tous. [In Persian]

Pourdāvoud, Mohāmmad Ebrāhim (1367). *Avestā (Yasht-ha)*. Tehrān: Zabān va Fārhāng-e Irān. [In Persian]

Tāvassolpānāhi, Fātemeh (1391). *Totem va Tābū dar Shāhnāmeḥ*. Tehrān: Sāles. [In Persian]

Khātami, Ahmād (1380). *Tārikh-e Adabiyāt-e Irān dar Dore-ye Bāzgasht-e Adabī*. Tehrān: Vesāl. [In Persian]

Khān-Sālar, Zāhra (1384). *Pazhuḥesh dar Tāsvirsāzi-ye 'Āmīāneh va Ketāb-Ārā'ī-ye Dore-ye Qājār*. Majalle-ye Farhang-e Mardom, 14(15), 178-187. (Journal)

Dibā, Leila (1378). *Tasvir-e Qodrat va Qodrat-e Tasvir; Niyyat va Natije dar Nokhostin Naqāshī-hā-ye 'Asr-e Qājār*. Irān Nāmeḥ, 67(3), 423-452.

Zolfāghārī, Hossein & Heidāri, Mahbubeh (1395). *Adabiyāt-e Maktabkhāneh-ī-ye Irān*. Tehrān: Roshdāvarān. [In Persian]

Rastā, Morādī Abolfāzl, Ali Mohammād Moznī & Māsoumeh Behboudī (1401). *No 'āvari-hā-ye Sabkī-ye Fāregh Gilāni va Vizhegī-hā-ye Sha'rī-ye Ou dar Fāreghnāmeḥ*. Majalle-ye Elmi-ye Sabkshenāsī-ye Nezām va Nesār-e Fārsi, 15(72), 225-244. (Journal)

Rastegārfasa'i, Mānsur (1388). *Ezhdehā dar Asātir-e Irān*, Tehrān, Tous. [In Persian]

Rezāei, Māhdi (1375). *Āfarīnīsh vā Mārg dār Asāfīr*. Tehrān: Asāfīr. [In Persian]

Sarkārāni, Bāhmān (1371). *Asṭureh va Zehn-e Asṭurehpardāz*. Nāmeḥ-ye Fārhāng, 2(3), 74-83. (Journal)

مقاله پژوهشی

Sāfā, Zabihollāh (1375). *Gānj-e Sokhān*. Tehrān: Dāneshgāh-e Tehrān. [In Persian]

Shād Qāzvini, Pārisa Abdollāhzādeh, Ghazāleh (1402). *Barrasi-ye Chegoonegi-ye Ta'sirpaziri-ye Naqsh-e Barjasteh-hā-ye Dore-ye Fath'ali Shāh az Dore-ye Sāsāni*. Majalle-ye Motāle'āt-e Honarhā-ye Tajassomi, 1(2), 5–17. (Journal)

Shajari, Reza & Kāshi Arabshehi, Elhām (1400). *Tahlil va Barrasi-ye Nabard bā Azhdahā az Asṭureh va Hamāseḥ tā She'r-e Ā'ini "bā Ta'kid bar Revāyat-e Koshtan-e Azhdahā dar Māhd tavasot-e Hāzrāt Ali (A)"*. Majalle-ye Pazhuheshnāmeḥ-ye Adab-e Hamāsi, 17(1), 167–189. (Journal)

Shāmim, Ali Asghār (1367). *Irān dar Dore-ye Saltānāt-e Qājār*, Tehrān, Behzād. [In Persian]

Tāheri, Alirezā (1388). *Sīr-e Tāhavvol va Tabaqebandi-ye Azhdāhā dar Negārgari-ye Irāni*. Majalle-ye Motāle'āt-e Honar-e Eslāmi, 10(6), 7–15. (Journal)

Tāifi, Shirzād (1390). *Barrasi-ye Namādhā-ye Mazhabi dar She'r-e 'Ahd-e Qājār*. Majalle-ye 'Adyān va 'Erfān, 2(43), 99–115. (Journal)

Ābbās-zādeh, Mohammād & Seyyed Māhmoud Sediqi (1399). *Taqābol-e Azhdahā bā Jānvarān-e Digar dar Asāṭir-e Irān va Jahān*. Majalle-ye Motāle'āt-e Adabiyāt-e Tatbiqi, 55, 269–288. (Journal)

Āli Mohammādi Ardakāni, Javad (1392). *Hamgāmi-ye Adabiyāt va Naqāshi-ye Qājār*. Tehrān: Yesāvali. [In Persian]

Ghazāli, Mohammād (1379). *Kimiā-ye Sa'ādat*, be tas-hih-e Āhmad Arām. Tehrān: Ganjineh. [In Persian]

Fallāhi, Zāhrā & Dādvar, Abolghasem (1403). *Motāle'eh-ye Bāstān-Garāyi dar Negāreh-hā-ye Noskhe-ye Chap-e Sangī-ye Shāhnāmeḥ-ye Amir Bahādri*. Majalle-ye Negāreh, 19(69), 63–77. (Journal)

Conway, Briān (1390). *Ezhdahā vā Jorj-e Moqaddās*, (H. R. Farāz, Trāns.). Tehrān: Afrānd. [In Persian]

Kowsāri, Māsoud (1390). *Honar-e Shi'i dar Irān*. Majalle-ye Jāme'eh Shenāsi-ye Honar va Adabiyāt, 3(1), 3–36. (Journal)

Koyāji, J.C. (1378). *Mānandgi-ye Asṭureh-hā-ye Irān va Chīn*, (K. K. Tārami, Trāns.). Tehrān: Nowandish. [In Persian]

Golpāyegāni, Hossein (1378). *Tārikh-e Chāp va Chāpkhāneh dar Irān az 1050 tā 1220 Shamsi*. Tehrān: Golshān. [In Persian]

Māzerlef, Ulrich (1392). *Tasvirsāzi-ye Dāstāni dar Kotob-e Chap-e Sangī-ye Zamān-e Qājār*, (Sh. Mohājer, Trans.). Tehrān: Nazār. [In Persian]

Mājlesi, Mohammād Bāqer (1362). *Marā'at al-'Uqūl fī Sharḥ Akhbār al-Rasūl*, tas-hih-e Seyyed Hāshim Rasouli. Tehrān: Dār al-Kutub al-Islāmiyyeh. [In Persian]